

INTERVJU SA ZEĆIROM SOPAJ

Prizren | Datum: 1. jun 2016.

Trajanje: 63. minuta

Prisutni:

1. Zećir Sopaj (Intervjuisani)
2. Ana Di Lelio (Vodi intervju)
3. Ard Morina (Vodi intervju)
4. Noar Sahiti (Kamera)
5. Šaban Morina (Zet)

Simboli komentara u transkriptu neverbalne komunikacije:

() – emocionalna komunikacija

{ } – intervjuisani objašnjava gestovima

Ostali simboli u transkriptu:

[] – dodatak tekstu da bi se bolje razumeo

Fusnote su redaktorski dodaci koje daju više informacija o mestima, imenima ili o izrazima.

Prvi deo

[Anketari mole govornika da kaže odakle je, gde je odrastao i detalje o njegovoj porodici. Ovaj deo je isečak sa video-intervjua.]

Zećir Sopaj: Rođen sam u Lapušniku, 1925. godine, bio sam mali pastir, otišao sam u Orlan kod mog dede, imali smo stotinu ovce, krave, kuća, *odu*¹ nadva sprata, imali smo prostora za stotinu ljudi. Tu su bili *mešljicet*², održavali su se sastanci, u to vreme smo služili hranu gostima. U vreme *Kralja*³ [Kraljevine] Jugoslavije sam se upisao u školu. Upisao sam se 1936, upisao sam se u školu. Završio sam osnovnu školu 1939. godine, koja je trajala četiri godine.

Onda u 40-im kao pastir sam čuvao koze, krave i ovce. Mi pastiri smo se igrali, u to vreme smo igrali pastirske igre, razne igre u odi. Godine 1941., Jugoslavija je pala, *Kraljeva* Jugoslavija je pala, a vreme Albanije došlo. Italija je ušla u Albaniju 1939. godine, Jugoslavija u 41. *sene*⁴, Nemačka je na drugoj strani preuzela i uništila Jugoslaviju. Mi smo sada mogli da dišemo, jer smo bili okupirani od strane *Kralja*. *Kralj* je oduzeo naše oranice, odlazili smo kod *škije*⁵, srba, rekli smo, "Daj mi polovinu moje zemlje." Ostali smo na poljima, a oni su oteli zemlju na drugoj strani... E, nemci, Kosovo je [podeljeno] na tri dela, jedan deo je bio sa Tiranom, jedan deo sa Beogradom, jedan deo sa Sofijom, Morava. Mi smo bili Peć, Đakovica, Prizren, Priština, bili smo povezani sa Tiranom, znate, na tri dela.

U vreme Jugoslavije, [Kosovo] je [podeljeno] u četiri *banovina* [na srpskom] Tu je bila Zaječka banovina, Orahovac, Peć, Đakovica, naš ban je bio na Cetinju. *Učitelj* [na srpskom] je došao u školu sa nama, u to vreme smo ga zvali gospodineučitelju. Eh, bio je Prizren, Drenica, Komorane, postojala je Vardaska banovina, a oni su imali svoju centar u Skoplju. U regionu Gnjilana je bila Moravska banovina, imali su svoj centar u Nišu. Iz Mitrovice do Glogovca [današnji Drenas] imali su Ibarsku

¹Muški komorni zbor tradicionalnog albanskog društva.

²Turski: *meclis*, konferencija, konvencija.

³Srpski: *Kralj*. Ovde, Kraljevina Jugoslavija.

⁴Turski: *sene*, godine.

⁵ *ka* (m.); *kin* (f.), množina *kije*, je pogrdan izraz na albanskom jeziku za Srbe.

Banovinu, imali su svoj centar u Kraljevu. Kosovo je tada bilo [podeljeno] na četiri banovine. U Titovim danima, kada ih je preuzeo, Kosovo je bilo celo. Nismo imali Banovine, Kosovo je bilo celo.

U Kraljevo⁶ vreme je [podeljeno] u tri *vilajete*⁷. A Prizren, za vreme kralja, kako mi je rekao moj deda, bili smo pod vilajetom Skadra. A region Drenice na drugoj strani, bio je pod vilajetom Monastir. Ja govorim o danima za vreme kralja. Region Mitrovice je bio pod Sandžačkim vilajetom Bosne, u kraljevo vreme. Bili smo za vreme Jugoslavije [podeljeni] u četiri banovine. Takođe, u vreme... Albanije kako smo govorili, na tri dela, kao što sam vam rekao. Što se tiče Titovih dana, bili smo na Kosovu, on nam je dao autonomiju, to je bila puna autonomija bez *bano*... bili smo republika, samo Kosovo... Jugoslavija se podelila na šest republika, na zasedanju AVNOJ-a 43. godine, bio je 29. novembar, jer je Čerčil bio... on je odlučio o Jugoslaviji, sastavio šest republika i dve autonomije. Kosovo i Vojvodina su bile autonomije. Bilo je i šest republika, bila je Republika Crna Gora, Republika Bosna i Hercegovina, Republika Slovenija, Republika Hrvatska, Republika Srbija, Republika Makedonija, u Titovo vreme.

[Osobe koje vode intervju ga pitaju o svojoj licnoj i istoriji i njegove porodicne. Pitanje je izbačeno iz video-intervju.]

Zećir Sopaj: Odrastao sam među pastirima i stokom dok nije došlo vreme za mene da idem u školu. Onda su došli dani Albanije, nakon što sam pošao u školu. I četiri godine, četiri godine kasnije, zvali su me u nemački SS. Ja sam bio nemački SS šest meseci, kako su to zvali, „Divizija Skenderbeg“ je uspostavljena. Ona je osnovana od sinova Isa Boljetini⁸ i Džafera Deve⁹, oni su je uspostavili. To su bili Aslan Boljetini i Pajazit Boljetini... onda smo otišli. Odnosi sa okupatorima su počeli da se kvare, zvali su ga okupator i fašista. Kada je prvi put došao, rekli su, "Ne bi trebalo pisati fašista, nego fašista i okupator." Hitler je bio okupator, Musolini fašista. Obojica su kažnjeni za pokretanje Drugog svetskog rata 1926. Oni su kažnjeni, znate. Onda sam napustio SS, *mauzericu*¹⁰ i pištolj sam doneo kući, vratio sam se kući. Onda sam se pridružio.... Došla je Komunisticka partija. To je... došla je u septembru 1944., ne u septembru, ne, nego u novembru, dok su se oni potpuno ustoličili u novembru.

Onda sam postao partizan stražar, kako su ih zvali, postao sam to od 9. septembra, do 9. maja kada je Hitler bio gotov, znate, dok nismo probačeni u Narodnu *Miliciju* [na srpskom] i otišli u Orahovac. Nismo znali, nosili smo *tirće*¹¹ i odeću, znate. Hasan Krueziu je bio načelnik okruga i Ramazan i Kadri Minuši su rekli, "Do danas, bili ste *Roja Partizane*, Partizanska Straža na srpskom, *Roja Partizane* na albanskom [partizanska garda]. Sada ste Narodna Milicija. Da li znaš šta si ti? "Bog da bude s nama

⁶ Ovde govornik koristi albansku reč za kralja, mbret, u ovom kontekstu turskog sultana.

⁷ Vilajet, Otomansko administrativna podela.

⁸ Isa Boletini (1864-1916), nacionalna albanska figura i gerilac. On je bio jedan od lidera albanske pobune 1910. godine u Kosovskom vilajetu i postao je jedan od glavnih figura albanske borbe protiv Turaka.

⁹ Džafer Deva (1904-1978) je bio jedan od vođa albanske nacionalne političke ličnosti. Tokom Drugog svetskog rata, posle Nemaca preuzeo je kontrolu nad regionom, uz njihovu podršku je i Bedri Pejani osnovao Drugu prizrensku ligu, nacionalni pokret čiji je krajnji cilj bio uspostavljanje Velike Albanije.

¹⁰ *Mauzer*, automatski pištolj, proizveden u Nemačkoj od 1870.

¹¹ Uske vezene bele flanelne pantalone sa ukrasnim pletenicama na dnu nogu i sa džepovima, tradicionalna albanska odeća.

(smeje se). On je rekao: "Vi ste kao zveri žandarmerijeza vreme Kralja, koje su bile u ime Marije¹², vi ste u ime naroda." Ostao sam do prvog [meseca] 1946. Godine 1946. smo dobili uniforme. Imao sam oca, majku i strica kod kuće, moj brat je ubijen 1944. godine, on je ubijen 2. decembra, 1944. Brahim Gaši mi je rekao: "Zećo, da li želih da ideš kući da izdržavaš oca i majku? Haljilj je ubijen u Ferizaju [Uroševcu]. Habib je mali mora da ide u školu, a roditelji će ostati bez ikoga. Da li želiš da ideš i izdržavaš starce?" Rekao sam: "Da". Odrekao sam se dužnosti samo zbog moje majke i mog oca, otišao sam tamo da ih izdržavam.

Onda se osnovalo... da, 1944. godine, čim su ušli, sedište Štaba Komunističke partije je bilo u Beriši. Tamo su bili Mehmed Hodža i Ismet Šećiri. Ja sam bio *skojevac* [na srpskom], kako su to zvali tada, bio sam, znate. Oni su držali sastanke, "Budite ujedinjeni, Komunistička partija će doći, kralj je gotov, kralj je gotov, njega više nema! Mi smo bratstvo-jedinstvo." "Kako to bratstvo-jedinstvo?" "Mi smo bratstvo-jedinstvo sada, i bićemo. Ali kada se rat završi, svi će biti u svojim domovima." "Mi ćemo raditi sa Tiranom, ne sa Beogradom, Kosovo, tako kada se rat završi. Ali za sada smo zajedno u ratu protiv fašizma i okupatora, znaš." Onda je Hitleru došao kraj, 1945. godine.

Kada je rat došao do svog kraja, rekli su: "Ne, sada moramo da budemo pod Jugoslavijom." "*More*, ako to pod Jugoslavijom? Mi smo imali veze sa Tiranom." "Tako je odlučeno. "Nas su stavili [tamo]. Čerčil je odlučio. On je rekao: "Sada postoji šest republika i dve autonomije. Evropa je ujedinjena, i tako će biti, Evropa će se ujediniti kao na drugoj strani, to je isto kao i na drugoj strani." "Ne, kako to da na drugoj strani? Ne kao druga strana. Bili smo sa Tiranom." 1947, Albanija je imala veliku krizu gladi, nisu imali hleba. Sakupili smo pšenicu i ustali smo jer naša braća umiru od gladi u Jugoslaviji, mislim, u Albaniji. To se dogodilo 1947. godine, eh.

Bili smo u 1948., i pošto sam bio veoma mlad ja sam otpušten, oni su rekli da moram da idem u vojsku ponovo. Otišao sam 28. marta 1948., otišao sam kao vojnik u Koprivnicu. Tamo sam ležao na krevetu, bilo je dva para kreveta. Jedan par gore i još jedan dole, jer je bilo siromaštvo, znate, vojska. Ja sam bio *skojevac*, izvesni Binok od Vutaja je bio u partiji. Komesar je ušao pre nego što smo se probudili da bi radili vežbe. {Pokazuje na zid}. Tu je bila fotografija Staljina, Tita i Envera, sva trojica u kasarni. On je uklonio Staljina i Envera, stavio ih je pod ruku, samo Tito je ostao.

Ja sam bio... rekao sam: "Binok," rekao sam, "Boga mi to je velika stvar", rekao sam: "Uklonjeni su Staljin i Enver, samo je Tito ostao." "Nemoj da preuveličavaš." Kada se to dogodilo... povikao je, "Trupe", mi smo ustali, vežbali smo, doručkovali, i ušli smo u jednu salu. Informbiro¹³ tamo, počelo je, bum i bum [onomatopejski], prekinuli smo našu saradnju sa Staljinom. Jugoslavija je prekinula saradnju sa Staljinom i to... Tito je u savezu sa Amerikom. I prekinuo saradnju sa... Tada, 1948. godine, bila je *Rezolucija Infortbira*¹⁴, ja se ovoga dobro sećam iz vojske. Onda sam došao, završio sam vojsku,

¹² Princeza Marija Rumunska, udala se sa Aleksandrom I, kralja Jugoslavije od 1921. do 1934. godine.

¹³ Informbiro, Komiform, ili komunistički Informacioni biro, je bio Informacioni Biro komunističkih i Radničkih partija, međunarodni forum komunističkog pokreta osnovanog 1947. godine.

¹⁴ Odluka Informbira da proteraju Komunističku partiju Jugoslavije 1948. Godine. Posle toga, u Jugoslaviji osumnjičeni za simpatie za Moskvu su gonjeni kao Kominformovaca.

vratio sam se kući. Pridružio sam se društvenoj organizaciji gde je omladina radila. Ja sam bio u Berzbonović, u Sarajevu, okupili smo se, ja sam bio na Vlasini, na Novom Beogradu, tamo.

Ja sam radio u društvenim organizacijama, završio sam vojsku 1950. godine i došao sam, pridružio sam im se. Bio sam član Komiteta u Glogovcu, član vlasti, imao sam tamo sve. Onda odjednom je, došlo mi je da se pridružim kolektivu, da uđem u zadrugu.¹⁵ Ali mi smo bili na planini, nas nije to obuhvatalo tamo.

Moj otac nam je pričao, on je rekao: "Otišao sam u Orahovac..." Bio je jedan Pop Giga od Orahovca, *poslanik* [na srpskom] u vreme Kralja. On, *narednik* [na srpskom], tražio je od mog oca tri puške. "Nisam imao pušku, i onda sam otišao do *hodže*¹⁶ Dallav, hodža Dallav je napisao pismo za mene. On je rekao: "Idi do *načelnika* [na srpskom] u Orahovcu." Kada sam otišao do načelnika, rekao sam: "Tako i tako, narednik me je uhvatio, 'a on je otišao i u šest vratio ..." On je bio demokrat¹⁷, narednik u vreme Kralja, on je bio demokrata. Šest kuća [porodica] je vratio, "Demokrate da li ste se vratili jer sve ..." Tada je to bilo radikalno vreme Kralja (smeši se).

I kada je osnovan kolektiv, moj otac je rekao: "Sreo sam Pop Giga u Orahovcu, ali on je malo star. Stavio sam ruku na njegova leđa, i rekao: "Spasao si me jednom u vreme Kralja." "Otišli smo u *teče*¹⁸ u Orahovac, i pili vodu zajedno {skuplja svoje ruke i imitira pijenje vode} i gledamo da li nas neko gleda . On je rekao: "Da li ste stupili u kolektiv?"¹⁹ Rekao sam: "Ne". On je rekao: "Da se nisi usudio da se pridružiš, jer nema ničega, to će da se transformiše." Onda je rekao: "Duboko sam uzdahnuo, jer je kolektiv bio težak tada." Onda je kolektiv transformisan. I mi smo se pridružili organizaciji, radio sam, kao što sam rekao, u Glogovcu, do 195... do 1966. godine, bez novca uopšte. Kuda sad? Godine 1966. sam bio u radnom odnosu, radio sam kao administrator, u Komoranu, radio sam tamo 30 godina. I dobio penziju. Ovo je moja biografija (osmeh).

Ard Morina: Šta se desilo kasnije?

Zećir Sopaj: Jedino ne bih dužio sa ovim.

[Pitanje, odsečeno sa video snimka, zatražili smo više priča iz Drugog svetskog rata]

Zećir Sopaj: On je bio stariji [stariji brat], zvao se Haljilj. On je završio školu u vreme Kralja, četiri godine. Ali nismo imali novca da idemo u školu, morali smo da idemo u Albaniju. U to vreme bio je

¹⁵ Kolektivizacija poljoprivrednog zemljišta osnovana 1948. godine od strane komunističkog režima u Jugoslaviji, a završila se 1955. godine.

¹⁶ Muslimanski svećenik

¹⁷ Demokratska partija.

¹⁸ *Teqe* na albanskom, *tekkana* turskom, je loža sufizma, u ovom slučaju Bektaši. Naseljeno je od Šeik ili Baba i derviša.

¹⁹ To je period posle Drugog svetskog rata, kada je sve privatno vlasništvo pretstavilo kolektivni karakter, ovaj period je osiromašilo mnogo ljudi, ali su bolji društveni i ekonomski položaj imali oni koji sproveli politiku kolektivne svojine. Ovde govornik koristi termin prilično kolokvijalno, nazivajući bilo koji posao u javnom sektoru, kao kolektiva.

[kralj] Zogu, on [Haljilj] i još tri osobe, bio je Saljih, komšija, i Redžep Gaši, oni su razgovarali među sobom. Pricali su pod jednim koritom šljive, ja sam čuvao jarice. On je rekao: "Danas ćemo ići u Albaniju." U to vreme smo čuvali kukuruz, jer bi ih svinje jele u polju.

Otišli su ujutru i nisu se vratili. Došlo je vreme ručka, oni se nisu vratili, moj otac i moja majka, "Gde je Haljilj?" Ja se nasmeših. Rekao sam: "Kunem se Bogom, oni su otišli u Albaniju." "Šta?" Budi bog s nama, eh. E oni su otišli. Moj otac je imao *rešpere*²⁰, tako smo ih nazivali tada, oni su merili odeću kada se neko u selima venčavao. I on je otišao i prespavao je kod nas. Reče: "Može li Haljilj da mi pomogne da odem za Albaniju?", Rekao je: "Da li ste čuli nešto pd Hajriza?" Zato što ga je poznavao. "Ne", rekao sam: "ne mogu ništa da učinim za tebe." I oni su se vratili, oni su došli. Moj otac je otišao i obavestio stanicu o tome, kako je rekao: "Doći će, doći će oni." Onda su otišli u stanicu, narednik je bio strog, "Ali bez da ih tuku malo..." Tamo je bio jedan Đeme Ljahi ... on je poznavao žandare. Doslovno je rekao: "Ja ću ih tući malo, a zatim ih osloboditi."

Onda je došao dan Albanije, kada se [Haljilj] pridružio žandarmeriji. On je proveo tri godine u Ura e Šenjte [Sveti Most] ovde u selu Zrze. 1944-e ga zovu u Tiranu, u Partijsku školu u Tirani... u školu Žandarmerije. Ali, kako nam je rekao Hajrulah, učitelj koji nam je predavao, brat njegove supruge je bio u Peškopijskim poljima sa Mehmet Šehoum. I on je rekao: "Šta će nam [Žandarmerijska] škola, komunisti uništavaju našu Albaniju, oni žele da spale našu zastavu." Mehmet Šehu je poveo brata od supruge [Rifata], rekao mu je: "Dočekaj četiristo žandara sa Kosova. Ti znaš gde da ih smestiš." "Da, pošalji ih tamo." Četiri stotine žandarma sa Kosova odu do neke klisure, u oblasti Peškopia. Komunisti su im napravili zasedu u klisuri, trrak {onomatopejski} i četiri stotine pušaka se predalo, rrap e rrap {onomatopejski}. Oni su rekli, "Ko god želi da dođe sa nama neka dođe. Ko želi da ide za Kosovo, neka ide. Faik Grabovci [Faik Beriša iz Grabovca] i on [Haljilj], oni su otišli, oni su rekli, "Mi želimo da pođemo sa vama."²¹

Kada su otišli kod Mehmet Šehua²², rekao je: "Odakle si?" "Ja sam sa Kosova." "Odakle sa Kosova?" "Iz Lapušnika." "Da li je Beriša blizu vas?" On je rekao: "Da, apsolutno." "Da li znate Rifat Berišu?" On je rekao: "Da." "Koliko braće ima?" "Četiri." "Koji od njih je najstariji?" "Mustafa." "Drugi?" "Sadik." "Treći?" "Isljam. Rifat je četvrti." "A šta je sa Tahirovom?" "Da, znam ga, on ima smeđu kosu i visok je" Šta je sa Ljatifom, oca od..." "Da, on je debeo i krupan." On je rekao: "Ja sam brat od supruge Rifata Beriše. Ja sam brat Berišove supruge, tamo, iz Đirokastre." On kaže Mehmet Šehu, "Ja sam odgovoran za ovog jer on zna celu situaciju," i ja [pogrešno je, nisu mene odredili, nego Haljilja] postao komandant za preko 80. ljudi. A više od 100. njih je pobešlo.

Amerika nas je snabdevala, tamo. Zapalili bi ukrštene vatre u oblasti Peškopije. U obliku krsta ovako

²⁰ Porodični biznis.

²¹ Oni su se pridružili IV-oj Albanskoj brigadi Antifašističke Oslobođilačke vojske.

²² Mehmet Šehu (1913-1981) je bio albanski partisan i mocan komunistički lider u neposrednoj blizini šefa Komunističke partije Envera Hodže. On je pronađen mrtav po navodnom, samoubistvu 1981. godine, nakon čega su uhapšeni svi članovi njegove porodice, uključujući i njegovu suprugu Fikirete Šehu Sandžaktari, i on je osuđen kao izdajnik.

{pokazuje rukama}. Dolzaio je avion, signalizirali bi raketama. I on bi isto signalizirao, i otišao bi preko Grčke. Onda bi se vratio i doneo materijal, puške, bombe, hranu i odeću, englesku odeću. Sedamdeset kilograma, kažu, jedan hleb. Kada bi svanulo, videli bismo mnogo odeće u šumi, koje je Amerika čuvala u Albanskim planinama, Englezi tagođe.

Eh, započeli smo rat u Kičevu sa Fadilj Hodžom. Otišao sam tamo sa šest drugih ljudi, da proverim šta ima tamo. Petoro mojih ljudi je zaklano, samo nas dvoje je preživelo. Vratio sam se i rekao sam im: "Počeli smo rat, borili smo kod Kičevskog groblja licem u lice sa njima. Pobedili smo ih. Preuzeli smo Kerčevo, i uspostavili smo vlast." Nije prošlo ni dva sata, kad je Džem Gostivari²³ upao i viknuo: "Oh, ko je Đem Gostivari!" I ostavio *pikë e pesë*²⁴. Onda je on [Haljilj] došao iz Kičeva sa Faik Grabovcijem. Oni su došli pešice sve do Lapušnika, znate. Kada je došao tamo, štab Komunističke partije je bilo u Beriši. Majke Brahim Gašija i Rifata Beriše su bile sestre, završio je *medresu*²⁵, onu koja je i sada u Prištini. Bio je i Isa Berga koji je završio medresu u Skoplju, on je bio obrazovan tada. I otišao sam tamo, sreo sam Ismeta Šećirija i ... Hodžu.

Ard Morina: Mehmet Hodža.²⁶

Zećir Sopaj: Onda je Komunistička partija tamo uspostavljena, on [Haljilj] uđe, i reče: "Stani!" On je rekao: "Ne mogu da stanem, jer sam došao odatle i treba da se opet nađem negde." I oni su otišli u *Frizović* [Uroševac], izbio je rat u *Frizović* [Uroševac], izbio je drugog, 2. decembra 1944. godine. Izbio je rat u *Frizović* [Uroševac], i on je ubijen u *Frizović* [Uroševac]. Onda smo se vratili sedam ili osam dana nakon što je ubijen, evo gde nam je spomenik ovde prema Beogradu {pokazuje}. I kada bi *škije* videli ovo, nije im se uopšte dopadalo. "Gde u to vreme... gde si dao?" Zato što je Fadilj [Hodža] rekao: "Moramo i mi nešto da damo. Kada je služi *sofra*²⁷, moramo da stavimo nešto na sto. Čije je ovo? Mi, Kosovo, smo veoma mali deo sveta, ali jaje, to jaje, će nas nagraditi" "Ali mi to nikada do sada nismo dobili." (smeši se). Ovo je biografija mog brata, i moja.

[Deo je isečen po zahtevu porodice]

1947. godine, bila je akcija *feredže*²⁸, bio sam aktivista. Održali smo konferenciju u Kijevu, 1947., u Kijevu, da bi se uklonili *feredže*, dosta sa tim primitivizmom [Tradicija], [Žene] pokrivena i *adalet*.²⁹

²³ Džem Hasani-Gostivari je bio lider Ballist u zapadnom delu Makedonije. *Balli Kombëtar* (Nacionalni front) bio je albanski nacionalistička, anti komunistička organizacija osnovana u novembru 1942. godine, pobuna koja se borila protiv nacističke Nemačke i jugoslovenskih partizana. Na čelu je bio Midhat Frašeri, i podržao je ujedinjenje albanskih naseljenih zemalja.

²⁴ Kolokvijalni, isekao nas na komade.

²⁵ Škola Muslimanske vere, jedina škola u kojima bi nastava mogla da se sprovodi na albanskom jeziku do 1945. godine.

²⁶ Mehmet Hodža (1908-1987), a vođa kosovskih partizana rođen u Đakovici, održao je nekoliko rukovodećih pozicija u jugoslovenskoj državi posle rata.

²⁷ Mali okrugli sto za ljude da se okupe u komunalnim večerima, sede na podu.

²⁸ *Feredže*, veo čime se prikriva celo lice, osim očiju, muslimanske žene ih nose u javnosti.

²⁹ Turski: *adalet*, pravda. U albanskom kontekstu reč znači "mnogo", "haos." Ovde, "ceo taj nered."

Žena Rasima Bujupija je bosanka, njeno ime je bilo Baftije. Popeli smo je tamo, ona je skinula feredžu: "Dole sa feredžama!" aplaudirali smo uuuu {onomatopejski}, u 1947. je bila akcija. Godine 1950, kada smo ušli, uzeli smo akciju sa zakonom i uklonili feredže: "Dosta sa tim primitivnim [stvarima]." Ja sam održao konferenciju, održao sam konferenciju u selu Vukoc. Neko me je prekinuo, znaš ga, Šabane {obraće se zetu, koji je prisutan}. Njegovo ime je Velji, on je bio moj kum. "Velji, ne prekidaj me", reko: "Zato što sam ja na redu, ali, ja vam dajem božju *besu*³⁰ [reč] da će vaša ćerka, vaša snajka, i tvoj sin postati inženjeri, oni će postati doktori, oni će postati profesori." I danas, Šaban zna Veljijevog sina. On je rekao: "Aiii kume, nisam bio u pravu." Rekao sam: "Izgubili smo te stvari, to je gotovo." To je bila stvar feredže tada. Tome je došao kraj 1950. godine.

Okupili smo se da uklonimo *feredže*, koje *feredže*? Zašto su one pokrivena? Sada će one ići otkrivene. Albanske devojke će postati lekari, inženjeri, profesori. *Kuku*, ljudi su želeli da se bacaju u vatru. Sada smo to postigli, kao što vidite. I održavane su skupštine žena, u školama, kao i primitivne stvari koje su bile, i rekle su nam da će izaći na videlo. Plakat je izašao. Bila je to koza na drvetu, koza na drvetu, sa jezikom između makaza {imitira prstima}, traktora, i nema više volova, konja, krava u jarmu. Traktorom ćemo zemlju obrađivati. Jezik je bio između makaza, ko ne nauči da čita i piše, iseći će se mu se jezik. Koze treba istrebiti, jer koze, jer ta koza jede koren, jer taj koren postaje drvo i šuma je gotova.

To se dogodilo 1950. godine, tada su bili sastanci, konferencije, u selima. Pošto sam ja bio aktivista, održavao sam konferencije. Kakva će budućnost biti? Jeli smo kukuruzni hleb, jeli smo hleb od ječma, jeli smo... sada će doći pšenichni hleb, niko više neće nositi *opanke*³¹, niko više neće nositi staru odeću, neće biti vaški, buva, neće biti *stenica* [na srpskom]. Gradiće se dobre kuće, traktori će izaći po poljima, kombajni će žgnjeti na [polja]. Mi nećemo morati da žanjemo i oremo zemlju, niti ćemo morati više da kosimo, mašine će to raditi. Nisu mi verovali, nikako (smeši se). Objasnili su to oni na papiru, masama, mi, aktivisti, rekli smo im. Doći će vreme kada žene neće znati da pletu čarape. *Haj medet*³² [teško nama], kako to? To će sve doći gotovo, ni štofovi ni platno se neće više prodavati. Ti ćeš izabrati svoju košulju, ti ćeš izabrati svoje pantalone, ti ćeš izabrati svoj sako, ti ćeš izabrati sve, sve. Danas, vidite, morali smo da ovo govorimo širokim masama. Moj život...

Mi smo bili domaćini, kući smo bili moj otac, brat mog oca, on je bio radnik, radio je zemlju. Moj otac je morao da ostane u *odu*, u *odu*, da dočekuje goste, on je prevodio vreme sa Tahinom Berišom³³. Tahir Beriša je bio filozof, on je znao sve o budućnosti. Rekao nam kakva će budućnost biti, na šta će ličiti. On je pušio mnogo (smeši se). A ovako....

³⁰ U albanskom običajnom pravu, Besa je časna reč, vera, poverenje, zaštite, primirje, itd. To je ključni instrument za regulisanje individualnog i kolektivnog ponašanja u vreme sukoba, i povezan je sa svetosti gostoprimitstva, ili neuslovljenog zaštite gosti.

³¹ Slično mokasina, napravljenih od gume ili goveđe kože, uglavnom koriste meštani.

³² Kolokvijalni, koristi se kada izražava veliku očaj, bol, štetu, strah ili teror.

³³ Tahir Beriša (1871-1953) je upamćen kao administrator Komorana tokom Kraljevine Jugoslavije, ali i kao neformalni lokalni lidera, kao renomirani starešina, albanski nacionalista, i staratelj nacionalne istorije.

Drugi deo

[Anketari pitaju govornika da kaže više o njegovom životu u zadrugama i kako su Albanci i njihove poljoprivredno zemljište tretirani u to vreme. Pitanje je isečeno iz video-intervjua.]

Zećir Sopaj: Zemlja nam je jednom bila oduzeta 1922. godine, u 1922. srbi su došli i zaposeli svo neobrađeno zemljište. U 1928, kralj je doneo agrarnu reformu, i oteo svu obradivu zemlju, oteo je svu zemlju koju smo imali. Onda smo odlazili kod *škije* pitali ih... "Možete li nam dati polovinu ove zemlje da obrađujem, polovinu moje zemlje?" Zemlja nam je oduzeta, mi smo ostali na obroncima, tu smo ostali, bez zemlje, bez ičega. Bio je jedan Adem Jetullahu iz Lapušnika, radio je u Skoplju. On je otišao do Albanskog konzula. On je rekao: "Idi u toalet, jer ću doći." Taj Adem je otišao u toalet, znate, WC. Neko iz ambasadu je otišao i rekao: "Ako je *škije* na gornjem spratu, ti ostani na donjem spratu. Ako on siđe na donji sprat, ti ostani na gornjem spratu. Da se nisi usudio da ustupiš mesto!" Zato što smo hteli da idemo u Tursku. "Ni slučajno se nemojte pomeriti!" Nije smeo govoriti nigde drugde, jedino u WC, Adem Jetullahu, sa ambasadom Tirane. To se događalo u danima Kralja.

Kralj je sve oduzeo od nas, sećam se kao da je danas bilo. Od sela do, oni su uzimali beleške o našoj imovini, na celom Kosovu. Koliko vredi tvoja imovina, ovo i ovo, jer je želeo je da nas protera u Tursku. Ali, sveštenici su plakali u Evropi, sveštenici.

Ard Morina: Katolici.

Zećir Sopaj: Rekao je: "Kunem se Bogom, oni su ih prisiljavali, želeli su da iseles Kosovo." Onda, platili smo dvoje ljudi, Islam Zabelija i Isnija Kižareka, poslali smi ih u Tursku, da pogledamo kakvo je to mesto. Kada su se vratili, rekli su, "Ne usuđujte se da mrdnete, neka nas ubiju ovde!" Zato što nismo imali gde da odemo, oni su nas hteli sve odvesti u Tursku. Sećam se da kao da je danas bilo.

[Anketari pitaju govornika da razgovaraju u detaljima na porezu za poljoprivredne proizvode. Pitanje je isečeno iz video-intervjua.]

Zećir Sopaj: *Haj medet, otkup* [na srpskom] morali smo da damo žito, kukuruz, svu žetvu, sve što smo imali, mi smo morali da gladujemo. Morali smo sve da im predamo, jer ako ne bi, oni bi nas zatvorili. Oni su oduzeli od mene, kunem se Bogom, predao sam za Dobrovodu kako su ga zvali, *Ujemire*, tu smo morali da predamo pšenicu i kukuruz, ja sam takode predao i seno tamo. Dve vrste sena smo tamo predal, merili smo ih tamo, krompir, nema šta nam nije oduzeto, mast, vune od ovaca, i koješta, sve ostalo. Bila su veoma teška vremena. Vreme otkupa, bilo je užasno. Mi smo morali da damo žitarice, sve što je rodilo, narod je ostajao bez brašna, bez hleba, gladovali su. Hajde... {obraća se prisutnima} (Smeši se).

Ard Morina: Šta oko kampanje za prikupljanje oružja, možete li nam reći? Kampanja za prikupljanje

oružja.

Zećir Sopaj: Ah, reći ću vam i o tome (osmeh). To je bilo, to se dogodilo u... 1956, kampanja za prikupljanje oružja je bila, bilo je užasno. Tako mi boga, komandir stanice je bio Ramadan Bogići, došao je i rekao mi, bio sam aktivista, rekao mi je: "Zeć, idi unutra i reci ljudima, *rok* [na srpskom], i predajte puške u roku od sat vremena, ne za jedan ili dva dana." rekao sam: "Ramadane, da ih nećemo nositi na duši?" rekao je: "Ne, ne, ovo je između tebe i mene, da se nisi usudio reći..." ušao sam unutra i rekao ljudima: "Kome god je traženo oružje, recite, dajte nam rok, oficir UDB-e³⁴ je bio tamo, daj mi rok." Samo nek odu, tog dana su prošli bez batina. Onda sutradan, svakog od nas su naterali da [hodamo] oko škole, sneg do ovde {dodiruje njegovo koleno} i milicija je bila na čoškovima škole i tukla je ljude kao da su stoka, sve se to dogodilo oko zgrade škole. To je bila ilegalna akcija, vrlo [nezakonito], sakupljanje oružja.

[Anketari žele da znaju zašto je oružje zaplenjeno. Pitanje je isečeno iz video-intervjua.]

Zećir Sopaj: Ako si imao, morao si da predaš, ako si imao, ako nisi, oni bi te tukli. To je bila opasna akcija, bila je, vrlo.... Oružje, neka nas bog sačuva, narod je mnogo patio u to vreme. A ovako... imate li još nešto? (Smeši se)

[Anketari pitaju da li govornik zna bilo kakvu priču o Šaban Poluži. Pitanje je isečeno iz video-intervjua.]

Zećir Sopaj: Da, čak i detalje. Šaban Polužina³⁵ [brigada] je formirana, postao je komandant brigade. On je otišao do Podujeva. Brigada je [nazad u Drenici] ljude i strijeljala ih. Jer tada, naređenje je tada stizalo od Tita. Ljudi ne mogu da se streljaju bez suda, niti se oni mogu psovati, niti tući, nema šanse. Ali su ih i psovali, i tukli, i streljali u isto vreme. Šaban se onda vratio, i rat je besneo za dvadesetak dana, bio je raspušten. Ostali su samo Šaban i Mehmet Gradica³⁶ kod Dvorana, kod Tersenika. Mi smo bili stražari na ovoj strani, meci su zujali ovako tokom cele noći noći {pokazuje prstima}.

I stigao je Petar Bojović i srušio je *kulu*³⁷, on je pucao topom dva puta, ving e ving {tapše rukama}, rat je okončan. Šabana i Mehmeta [Gradica] su odveli. Šaban Poluža je poslat do Bresila, iza Dobrošeca. Mehmed Gradica je sahranjen u Glanaselo, i rat je došao kraj. Onda su došli, sumnjalo se da su oni još živi. Brigade su došle, i krenule na posao, Šaban je pronaden, Mehmet je pronaden, nema više laži, rat je završen, bilo je gotovo, oni su pronađeni.

³⁴ Uprava državne bezbednosti (državne uprave bezbednosti), povremeno sa dodatnim "a", za *armiju*, jugoslovenske vojske.

³⁵ Šaban Poluža (1871-1945) je bio regionalni albanski lider volonterskih snaga u Drenici. Šaban Poluža se pridružio partizanima, ali je krajem 1944. godine prekršio naredbe da ide na sever da se bori sa Nemcima u Srbiji, pošto je primio vest da su srpski i crnogorski nacionalisti napali civile u Drenici. On se borio protiv partizanskih snaga do rane 1945. godine, kada je ubijen.

³⁶ Mehmet Gradica (1913-1945) je bio pod prefekta Srbice za vrijeme italijanske okupacije Kosova, i dalje je vojskovođa protiv jugoslovenskih partizanskih snaga dok se pridružio Šabanu Poluži krajem 1944. godine. Ubijen je zajedno sa Polužom u Februaru 1945. godine u ratu Drenice.

³⁷ Bukvalno toranj, albanska tradicionalna, ruralna, utvrđena kamena kuća.

Proveo sam vreme sa Mehmet Gradicom u Komoranu, da, ja. Štab Komunističke partije je bilo u Beriši. Mehmed Gradica je došao sa tri stotine ljudi da zauzme Sedište Komunističke partije u Beriši.

Bajram Tahiri, sin Tahira Beriše, došao je u moju kulu. On je rekao: "Zeć, možeš li da odeš da vidiš kuda idu, zato što su povelili Mustafu, i otišli do Likoca i Kižareke." Otišao sam sa stricem, jedan od mojih rođaka je zaustavljen na putu, oni su istovarili brašno sa svog konja u Komoranu. Natovarili su minobacače i otišli za Berišu. Otišao sam i rekao: "Daj mi konja nazad." On je rekao: "Idi unutra i pitaj Mehmeta." Mehmed Gradica je bio u kancelariji, a žandar iz Globara me je zgrabio za kaput. I rekao mi: "Kako ćeš ga zvati?" Još mi je rekao: "Zovi ga gospodine podporučniče, inače će te prebiti." Kada sam ušao, rekao sam: "Zdravo gospodine podporučniče!" On je rekao: "Zdravo!" Rukovao se sa mnom. On je imao zlatni prsten ovaliki, {dodirne svoj prst}, a na struku pištolj parabellum, kuku. "Šta hoćeš?" Rekao sam: "Juče ste mi oduzeli konja sa minobacačima, dvadeset pet članova moje porodice su ostali bez brašna, ako možete, vratite mi konja, ako ne, ja ću otići i pitati nekoga da mi da jednog." "Gde je konj?" Rekao sam: "Tamo!" Brašno... otišao sam sa dva-tri čoveka, ali je tamo bilo tri stotine ljudi ispred, uzeo sam torbu. "Ne diraj! Zato što si mlad." Dvoje ljudi, svaki od njih po jednu vreću, natovarili su konja. "Da li je u redu?" Rekao sam: "Sve je u redu!" On je rekao: "Ne okreći glavu nazad ili ću te upucati u sred cela, jer ima komunisti u Lapušniku." Rekao sam: "Eh, ja ih ne poznajem." imao je zlatne zube {otvara usta}. Isuf Gradica i Banuš Sodlari su bili tamo. Kada sam izašao, Mustafa, Rifatov brat, vezanih ruku, čeka da bude streljan. Mustafa je rekao: "Zeć, ako preživim, Isuf Gradica me je spasio. Ako odem..." Rekao mi je o kom čoveku se radi, ali ja ne mogu reći.

Kad se dogodio zadnji napad večernjim satima, Komunistička partija je ubila zajedno sa dri druge osobe i Rifata Berišu [To se dogodilo kasnije, 1949]... ta vrsta opasnosti, tokom zadnjeg oružanog napada.

Da vam kažem još jedno, poznavao sam i kapetana Šefćetom. Šefćet kapetan je bio kapetan u Gnjilanu. Išao sam, bio sam u partijskoj školi. Sa malom bocom rakije ovde u džepu, on je nosio tirći i šal, "O, starče, izvoli" i popije on rakiju. Neki ljudi iz Drenice su stali, u to vreme nisu pili rakiju. On je rekao: "Čoveče, znaš kako je to, vi ste pripremili vašu *odu*, kad pripremate ako poprskate malo neće se prašina. Ako pustite vodu da teče, uništiće će tepih ili prekrivač. Ako čistite bez prskanja, diže se prašina. Hteo je da mi pokaže značenje rakije. On je rekao: "Ovo je kapetan Šefćet." Rekao sam: "O, to si ti?" "Da." Rekao sam: "Da budem iskren, bio sam u tvom okrženju, u Ludroviću." "Šta? Kad si se predao? Kome si se predao?", Rekao sam: "Predao sam sa nekom..." U svakom slučaju, u redu, kako je rekao, Tahir Beriša me je pozvao u Sadikovu *odu*... u Nekoc, Sadik Ćumuri, kada sam pobegao iz Gnjilana. "On počeo da mi govori o Komunističkoj partiji", rekao sam: "Tahire molim te prestani, jer bolje od tebe. Znam bolje od Fadilja. U vreme Zoga molili su me da se pridružim Albaniji, ali nisam. Ja vam dajem božju *besu* [reč], Rifat Beriša, Brahim Banuši će umreti od puške, ja ću umreti prirodnom smrću." "Zato što je kapetan Šefćet završio vojnu akademiju u Rimu, on je bio oficir Zoga. On je rekao: "Tri puta... Pratio sam Zoga tri godine, jer sam bio njegov oficir. On me je molio, ali nisam im se pridružio."

Eh, bio sam... rekao kapetan vojske u Gnjilanu. Alji Šukrija³⁸ i Srđan Brodetini, komunisti u Gnjilanu. On je rekao: "Hajde da ugovorimo sastanak u odi." I otišao sam, kada sam otišao, Srđa je tamo sedeo, imao je automatsku pušku u uglu. Ostavio sam i ja svoju i seo. Nije prošlo i dugo vremena i stigao je i Alji Šukrija. Ali Šukrija je bio nepoverljiv, stavio je mitraljez pored vrata. Rekao sam: "Srđan, način na koji Alji sedi, neće moći ni muva da prođe. Koji je naš dogovor" "Ne, ne, Alija, idi, ostavi oružje tamo." On je ostavio tamo i seli smo. Srđan ovde, Alji ovde {pokazuje blizu sebe}, ja sam sedeo u sredini. Rekao sam: "Vidi, dokle god postoji vladar da mi naređuje, nemate posla samnom. Kada vladaru dođe kraj... "Jednom je Italija kapitulirala, jer je Italija bila okupirana od strane Nemaca 9. septembra 1943. godine, Hitler je preuzeo Rim. On je rekao: "Odrekao sam se dužnosti i vratio se kući." Zato sam provodio vreme sa njim, razgovarao sam s njim.

[Anketari mole govornika da kaže nešto više o svom životu posle Drugog svetskog rata. Ovaj deo je isečen po zahtevu porodice]

Zećir Sopaj: (Smeška se) Venčao sam se 1948. godine boga mi, ni jorgan nisam imao (smeje se). Koristio sam isti jorgan koji sam koristio da se pokrивam u odi. Moj ujak mi je dao jorgan te noći, uzeo ga je sutradan. Onda sam otišao u vojsku, i vratio sam se. Kada sam se vratio, počeli smo sa radom, počeli smo da obrađujemo zemlju, košenje, sakupljanje pšenice i... Našao sam zmiju dok sam uzimao rukavice, zmija je bila pod rukavicom.

Jer me je ugrizla me je zmija kad sam bio mali. Ja sam bio mali, zmija me je ugrizla i bio sam oduzet. Moj otac je ujutro doveo koze, pušio je, kad me je video potrčao je prema meni, uhvatio me za ruku i podigao me. Iskopali su rupu, i počeli su da je pune hladnom vodom. Met Sulja je bio kmet u našem selu. Moj otac je otišao i doveo ga, a on je došao. Izbacio mi je nogu napolje, oprao je i našao mesto ujedaja, ona me je ujela ovde {pokazuje nogu}. On je isisao ustima, ving ving {onomatopejski}, napunio je usta, pa je pljunuo, i moja noga je izlečena. Imao sam i strujni udar, moj prijatelj je otvorao mlin, a struja je trebala biti instalirana. Mi smo povlačili žice baš kad je struja došla...

[Anketari mole govornika da kaže nešto više o antifašističkoj borbi sa srpsko-albanskom koalicijom. Kakav je bio položaj albanaca, i kakav je bio položaj srba? Šta se desilo sa ambicijama albanaca koji su želeli da se ujedine sa Albanijom? Ovaj deo je isečen po zahtevu porodice].

Zećir Sopaj: Ja sam bio *skojevac* u 1944. Održavali smo sastanke u Beriši, tamo je bio Ismet Šećiri i Mehmet Hodža. Mi ćemo se boriti zajedno, *škije*, albanci, da se ukloni fašizam i okupator. Kako je rat dolazio do kraja, svi će imati svoj udeo. Mi ćemo biti sa Tiranom, Tirana nek radi sa kim hoće. Za ovo smo ratovali, znali smo, komunisti sa Kosova su znali da ćemo raditi sa Tiranom, a ne sa Beogradom. Onda se sa Beogradom vratilo 1945. godine. Rekoh kad je odlučeno u AVNOJ-u.... Bio sam iznenažen, kada su rekli, "Mi ćemo raditi sa Beogradom." "Kako sa Beogradom? Moramo da radimo sa Tiranom. Tirana nek radi sa kim hoće." Takva je [komunistička] liga bila tada.

³⁸ Ali Šukrija (1919-2005) održao je važne pozicije u jugoslovenskoj državi.

Eh, Dušan Mugoša, Đoka Pajković, Miladin Popović su bili tamo, imali su bili organizovani u Albaniji. Da, da, Đoka Pajković i Dušan Mugoša nisu održali svoju reč. Miladin Popović je održao reč. On je rekao: "Takva je Liga bila, Kosovo će biti sa Albanijom." Onda 28. februara 1945. godine, delegati su otišli u Beograd. Miladin Popović je održao rec. Đoka Pajković i Dušan Mugoša nisu održali svoju reč. 17. marta, oni su zaklali Miladina Popovića u Prištini, nestao je bez traga.

Zatim na sahrani, kada je ubijen Miladin Popović, oni nisu hteli da pošalju Fadilja [Hodža], zato što je albanac. Rekli su da su ga albanci zaklali. Miladinova majka rekla, "Ne, ne, neka Fadilj slobodno dođe jer ja znam ko je zaklao mog sina." Ona je znala da je njen sin održao svoju reč, i da je zato bio zaklan. Spasuje Đaković ga je zaklao. On je bio ispred UDB Jugoslavije, te su glasine cirkulisale u to vreme.

Od početka rata i posle, 1948., mi nismo imali granicu sa Albanijom, bili smo zajedno. Beograd, Tirana, zajedno, ali mi da imamo vezu sa Tiranom. Neka Tirana radi sa kim hoće. do 1948. Od početka rata pa do Rezolucije Infobiroa [na srpskom], bili smo zajedno sa Tiranom, ne sa Beogradom. 1948. godine, kada je *Rezolucija Infobiroa* [na srpskom] nastala, utvrđena je granica, jer nismo imali granice. Mi nismo imali granice u vreme kada je Haljilj ubijen. To je bilo isto, bio je rat... kao što sam rekao, rekli su nam da: "Kada se rat završi svi će dati napojnicu. Mi Kosovo, jedno jaje, to jaje će nas nagraditi. Neko ponudi kjarca, neko ovna, neko bika." "Ali nas je malo, bre." "Ali će se i to nagraditi." "Ali mi to nikada do sada nismo dobili, od '48. pa nadalje."

[Pitanje je isečeno iz video snimka, pita govornika da ispriča priču o Ram Blaci]

Ard Morina: Kako se zvao?

Zećir Sopaj: Ram Blaca³⁹ ... tada, rekao sam ti ranije, da smo bili, kada nas je Jugoslavija registrovala da nas iselila u Tursku, eh! Rama je, tada su poslanici dali otiske prsta, sve je bilo sa otiscima prstiju, oni nisu znali ni svoje ime da napišu, u Beogradu. Ćazim, sin Rame Blace, mu je rekao: "Oče, idi i pocepaj taj papir gde si stavio otisak prsta, jer ti si izdajnik Kosova." E, oni su dali otiske prstiju kod *Župana*⁴⁰ u Skoplju, bio je poslanik [u skupštini] u to vreme, Rama je bio predstavnik, on je otišao u Skoplje, i tražio: "Daj mi taj papir gde sam stavio otisak prsta." župan nije imao drugog izbora nego da mu da, jer je on je bio poslanik, i uzeo je taj papir i pocepao na komade i bacio u kantu za smeće. Onda jeusledio telefonski poziv Suvoj Reci, "Čekajte Ramu, jer je Rama pocepao papir." Oni ga sačekali na ulazu u njegovo dvorište, kada je Rama otišao tamo, oni su ga ubili jer je pocepao papir.

Ard Morina: Šta je bilo na tom papiru? Šta je bio razlog za to?

Zećir Sopaj: Kao što sam rekao, svi poslanici su davali svoje otiske prstiju, da odemo u Tursku. Kao što sam ti pričao o registrovanju koja je napravljena da idemo za Tursku. Eh, Ćazim je bio na fakultetu u Beogradu. "Šta ste uradili, oče?" Rekao je: "Dali smo ..." "Ah, idi pocepaj taj papir, jer ćeš biti izdajnik albanske nacije." Nisu znali tada, taman posla, niko od njih. Rama je otišao u Skoplje kod župana, i

³⁹ Ram Blaca (1872-1937) je bio predstavnik okruga Suve Reke u jugoslovenskoj narodnoj skupštini.

⁴⁰ Srpski: *upan*, gradonačelnik.

rekao: "Daj mi taj papir, daj da ga vidim." Župan, "Stvarno, poslaniče?" Prosto e tako uradio, fiš fiš {imitira cepanje papira} i bacio ga u korpu. Jer su dali svoje otiske prstiju da idemo u Tursku, svi su poslanici potpisali da idemo. Niko od poslanika nije pocepao, osim Rame, Ram Blaca. Zato je ubijen.

Anketari mole govornika da kaže ko je ubio Ram Blacu. [Pitanje je isečeno iz video-intervjua.]

Zećir Sopaj: Žandari, žandari Prve Jugoslavije, načelnik Suve Reke. On je bio na čelu žandara, tada je bio načelnik. Sačekao ga je na vratima njegovog dvorišta, kada se vratio iz Beograda. On je rekao: "Ubij ga, jer je pocepao taj papir." Uхватili su ga i ubili ga, to se desilo 37-me, u 1937. To je sve što znam o njemu, o Rami.

Ana Di Lelio: Ako želi da kaže nešto o njegovoj porodici, kada se oženio? Koliko dece?

Zećir Sopaj: (Smeši se) Imao sam šest kćeri, jedna od njih je umrla, imam pet kćeri i jednog sina. Ali i jedan od sin mi je umro takođe, ćerka i sin. Pet od njih su živi. Išli su u školu, prva od njih bila Fetija, majku ovog [Ard], u Prištini. Onda ostali po redu. Eh, kćeri su se obrazovale, takođe i sin. Posle sam prodao svoje imanje u Lapušniku zbog samog mesta, mesto je bilo napušteno, bilo je sušno i pusto. Kupio sam deset *ari*⁴¹ zemljišta ovde. Prvo sam kupio deset ari. Onda sam izgradio ovu kuću, napravio sam je 1969. godine. Dovelo sam svoju decu ovde da se obrazuju, bliže. Bio sam na dužnosti u Komoranu dvadeset godina. Odavde sam odlazio tamo.

[Ovaj deo je isečen po zahtevu porodice. Intervju se nastavlja sa pričom o ratu 1999. godine].

Izbacili su nas u pet sati, [1999] 28. marta. Našli smo čaše za čaj onako kako smo ih i ostavili. Oni su mi ukrali *odlikovanje*, koji sam nosio na grudima, bio je žuto. Uzeli su veš mašinu, uzeli su odeću, oni su nas opljačkali, ostavili su prazne zidove [kostur kuće]. Onda su došli ... da, zidovi su bili prazni, Arbi zna.

Ja i Arbi smo otišli zajedno do dvorca Skenderbega. Sve smo pregledali, ja nisam mogao {telefon zvoni}... i rekao sam mu: "Procitaj ih [znake] za mene molim te, moj sine, tako da znam šta oni znače." Čak nam nisu ni novac uzeli. Neki od njih su pili dole. "Kosovar, možeš li doći ovde?" Rekao sam: "Da, naravno." "Šta je sa Kosovom?" Rekao sam: "Sa Kosovom je gotovo," i krenule su mi suze. On je rekao: "Polako, čoveče." Rekao sam: "Kako polako? Svaki čovek koji je vredan, obrazovan i vešt, je po šumamma. Mi smo stari, slepi, invalidi, starci koji su ostali u svojim domovima. Nas su sad isterali, a njih su okružili, oni će umreti od gladi." Rekao je: "Ne, ne, Miloš [Milošević] ne sme preći dve stotine hiljada." "Da li je ostalo jedan milion tamo?" Rekao sam: "Da, tu negde." On je rekao: "Miloš ne može preći preko dve stotine hiljada, on može ići do dve stotine hiljada." "Zašto?" rekao je: "Vi morate dati dve stotine hiljada." "Ah, ako ih ostane osam stotina hiljada, to je dovoljno." On je rekao: "Ali Miloš ne sme da ide preko dve stotine hiljada. Oni su vas primorali da odete tamo do oko dve stotine hiljada, on ne sme ići preko dve stotine hiljada." Ne znam kakav je bio, u danima Zoga. Ali oni... "On ne sme da ide preko dvesta hiljada", rekao je on. Rekao sam: "Ne, ako osam stotina hiljada njih preživi, onda je to

⁴¹ Ari je je jedinica za površinu, što je ekvivalent od 100 kvadratnih metara.

dovoljno." Otišli smo zajedno sa Arbijem.

[Ovaj deo je isečen po zahtevu porodice]

Zećir Sopaj: Ovde je grad Ahmet Zogua. On je bio sa Mata. Otišli smo tamo, u Fuše Kruju. Onda je Šaban došao, moj zet, i Mustafa, oni su čuli. Povelili su nas i doveli u Kruju. Došlo je dvoje ljudi iz jednog sela u blizini Fuše Kruje, "Šta radite ovde?" Rekli smo: "Pa evo." Rekli su: "Pođite sa nama, mi ćemo vas povesti." I oni su nas povelili tamo. Odvezli su nas na ručak... Onda su nas odveli Šabana, Fetiju, Šabanove ćerka, Hadrija i mene na isto mesto. Ali Mustafa je ostao ovde, tu je ostao. Moja žena je tada rekla, ovde... jedna moja sestra je bila u Gostivaru, još jedna je ostala u Beriši... I moja ćerka koja živi u Nemačkoj. Ostali su raštrkani, nismo znali gde smo. Jedna od njih je ostala u Geljaca. Ona je rekla, "Šta da radim sa Rahimom?"

Sreo sam nekoga iz Geljaca tamo, "Jel se Šanija izvukla?" Reкао je: "Ne, ona je i dalje u Geljaca." "Kuku!" {diže ruke}. Lagao sam Hatidžu, rekao sam: "Ne, ne, ona je ovde." Ona je rekla, "Ne, ja znam da je tamo ostala." Kada su napadnuti, došli smo ovde, rekao sam: "Ja ću ići u Geljaci, Mustafu ću poslati tamo sa onima iz Albanije da proveriti da li su nam spalili kuće." "Ona je rekla," Ne, ne, kuće su spašene."

[Ovaj deo je isečen po zahtevu porodice]

Kada smo se vratili, kuća je i dalje bila tu, uzeli su... drugačije je bilo ovde. Oni su uzeli jambolije, i jorgane, i ćebad. Uzeli su mi brijač, moje ordenje, imao sam dva ili tri od njih. Oni su mislili da su od zlata (smeši se), znate, oni su nam davali u vreme Tita. Patnja, patnja od odlaska u Albaniju. O moj bože, italijani su dolazili, oni su ih dovozili autobusima dva meseca ranije. Nosili su onoliko koliko god su mogli, da nas odvedu u Albaniju.

Sada... coveče da ti kažem, ležao sam ovde kada su postavili statuu Envera tada, ležao sam. Oni su aplaudirali ovde. Ja sam ustao. Reкао sam: "O, kunem se bogom, kao što aplaudiraju, oni će da udare jedan na drugog dok obaraju kamenje Envera Hodže." Zepa me je nekako ljutito pogledala, a Čamil je rekao: "Molim te *bac*⁴², okani se." I ja rekao je onom u čijoj kući smo bili: "Odvezi me u Tiranu, do Enverove statue." Kada sam otišao tamo, njegovo kamenje je bilo uništeno čekićima. "Reкао sam ja." Rekli su mi, "Kako znaš?" Reкао sam: "Eh, kako znam."

Bajram Tahiri, sin Tahira Beriše, je otišao u Albaniju, bio je veoma dobar prijatelj mog oca. I šalje mu rec: "Pitaj Bajrama, kako živi u Albaniji?" On je rekao: "Pozdravi Hajriza. Znaete Refku *mađupe*⁴³ [ciganku], koja je išla od vrata do vrata da prosi. Ne želim ništa drugo nego njen štap, odeću, torbu i da budem u stanju da molim za veknu hleba oko Drenice, i da budem u Beriši, ne želim ništa drugo. Ovo je moj život!", Reкао sam: "Znam kako su živeli." E, ovako ... ovakav je moj život bio. "Kako znaš...?"

⁴² Bac, bukvalno stric, to je nežniji i poštovaniji naziv za starije osobe.

⁴³ Obično se koristi isto kao naziv cigani, može imati uvredljivo značenje.

Eh, Ćamil nam je govorio, "OVK je došla potom u Minhen, i održala govor. 'Pričajte!', Rekao sam. Svašta su rekli o Enveru, oni," rekao je: "Ne znam zašto." Kunem se Bogom, moj otac je govorio, oni će srušiti statuu baš onako kako su je gradili, a ja sam rekao: "Šta to pričaš?" Ali, stariji znaju. Kada su albanske brigade došle, one koje su došle na Kosovo, rekao sam ti da smo bili zajedno, do 1948. godine, nije bilo granica, oni bi te ubili ako bi loše govorio o škijama, "Zato što smo mi bratstvo-jedinstvo. Zašto pričaš ružne reći o njima?"

E... Mula Šerif je imao običaj da kaže, "Šta ste vi ovde?" A oni rekoše u *odi* tamo, oni [brigade] su bile raštrkane po *odama*. Mi, napaćeni narod u selima, smo ih primili na godinu dana. Mi smo propatili, u prvim Titovim danima. I on je rekao: "Mi smo bratstvo i jedinstvo." Reкао sam: "A mačko pomeraj glavu bivola. Bivola glava deset *oka*, amačka jedan *oke*." ⁴⁴ Neko iz Albanije je rekao: "Nas će pojesti odmah", rekao je: "I ja sam ustao, i brzo pobjegao."

Sada, oni iz Albanije kažu, "Boga mi, čak i krave na Kosovu su bile pametnije od nas." Kada je, rekao sam, moj brat razgovarao sa Mehmet Šehom, rekao je: "Mi to radimo zbog Kosovo, mi ne žrtvuemo nijednog vojnika za Albaniju, jer imamo 1912. koja nam garantuje, mi se samo za Kosovo borimo." Sa Mehmet Šehom, rekao je on, razgovarali bi u planinama Peškopie. On je rekao: "Zar ste se vi žrtvovali za Kosovo? On je rekao: "O, da budem iskren družo Mehmet, boga mi, Beograd nikada neće odustati od Kosova." Razgovarali bi bez ikakve... u planinama Peškopie sa Mehmet Šehuom. On je rekao: "To nam je garantovano, ceo ovaj rat Albanija samo za Kosovo čini."

Rat do 1948.-e godine, se vodio zajedničkim snagama. U 1948. [jedinstvo] je uništeno, vi ili idite sa Tiranom ili sa Beogradom. Zatim je Staljin prekinuo svoje odnose sa Titom 1948. godine. To su zvali *Rezolucija Infobiroa*. Kada je AVNOJ ⁴⁵ održan u Jajcu, Čerčil je uspostavio šest republika i dve pokrajine, a kralj da se ne vraća više. Tito da dođe umesto umesto kralja, i da ima svoju vojsku. Kada je Staljin čuo za to, rekao je: "Tito nije ne može postati [lider]. Vojska je moja. Engleska i Amerika su mu rekli, budi miran jer ćemo te u protivnom uništiti." Nije više otvorio usta nakon toga.

Ja sam, u 1948., 1949., bio vojnik u Bjelovaru. Rusi su upali u Mađarsku. Probudili smo se noću, uzbuna [alarm], tako su to zvali, polako-polako, rekao sam: "Kunem se, ova uzbuna je drugačija." Uzeli smo sanduke sa mecima i svi otišli na granicu. Rusi na granici sa Mađarske, tenkovi, i to koji tenkovi! Dok se postigao dogovor u Ujedinjenim nacijama, mi smo tamo ostali tri dana, a onda smo se vratili. U 1948. je trebalo dati, ja sam bio vojnik u Kopernici, da li znamo neota o politici. Ja sam dobio pitanje: "Ko je najveći prijatelj Jugoslavije?" Reкао sam: "Najveći prijatelj Jugoslavije je Tito." "Ko je stvorio generala Envera?" Reкао sam: "Tito ga je stvorio." "Petica" (Smeši se) . Kada smo prekinuli saradnju po Rezoluciji Infobiroa, opet ja na to pitanje... "Ko je najveći prijatelj Jugoslavije?" Reкао sam: "Enver je." On je rekao: "Petica" (Smeši se). Reкао sam: "Bili smo zajedno do 1948. godine" I u 1948... {maše

⁴⁴ Kratka priča označava asimetriju moći između Albanaca i Srba. Glava mačke je jedan oke, glava vola je deset oka znači mačka (Albanci) je veoma manja da bi držala glavu vola (Srba). Gde su Albanci bili u Jugoslaviji? Mačka protiv vola u to vreme – a mi bi još govorili o bratstvu i jedinstvu [objašnjenje od strane Ard Morine].

⁴⁵ AVNOJ, Antifašističko Veće Narodnog Oslobođenja Jugoslavije. Njegova druga sednica je održana u Jajcu, u Bosni i Hercegovini, u novembru 1943. godine.

svojom rukom}.